

ĮVADAS

APIE TAUTINIŲ VALSTYBIŲ KŪRIMĄ(SI)
RYTINIAME BALTIJOS REGIONE PO DIDŽIOJO KARO

2018 m. Vakarų Europos valstybėms minint Pirmojo pasaulinio karo pabaigos šimtmetį, Vidurio Rytų Europoje buvo iškilmingai pažymėtos nacionalinių valstybių šimtmečio sukaktys. Vienoms, pvz., Latvijai, Estijai ar Čekijai, tai buvo modernių valstybių sukūrimo, kitoms, pvz., Lietuvai ar Lenkijai, – valstybių atkūrimo, o trečioms, pvz., Rumunijai, – „didžiojo susivienijimo“ jubiliejai. Knygų ir straipsnių apie Vidurio Rytų Europos valstybių kūrimąsi po Pirmojo pasaulinio karo, karinius veiksmus ir teritorinius konfliktus, apie šių valstybių politinę, ekonominę, socialinę bei kultūrinę raidą tarpukariu yra parašyta nemažai, tad naujų tematinų laukų tyrinėtojams rasti nėra lengva.

Pasibaigus Didžiajam karui ir griuvus imperijoms, Vidurio Rytų Europos regionas, kuris nuo Apšvietos amžiaus Vakarų europiečių mentaliniuose žemėlapiuose buvo priskiriamas kitokiam, žemesniam, kultūrinio išsivystymo lygiui, įgavo naują reikšmę¹. 1915 m. vokiečių politiko ir teologo Friedricho Naumanno konceptualizuota sąvoka *Mitteleuropa* žymėjo geografinę erdvę, numatytą Vokietijos ekonominiam ir kultūriniam dominavimui². Pasibaigus Pirmajam pasauliniam karui, Vokietijos įtaka regione nusilpo, o Baltijos jūros rytinėje pakrantėje (Suomijoje, Estijoje, Latvijoje, Lietuvoje), kurią su Suomijos išimtimi galima vadinti Vidurio Rytų Europos dalimi, prasidėjo panašūs politiniai ir visuomeniniai procesai, kurie turėjo ilgalaikę įtaką šio regiono valstybių gyventojų tapatybės formavimuisi.

Lietuva dažnai yra laikoma Vidurio Europos šalimi, priskiriama, anot Milano Kunderos, „neaiškiai tarp Rusijos ir Vokietijos įsiterpusių mažų tautų zonai“ (*La zone incertaine de petites nations entre la Russie et l'Allemagne*)³, besidriekiančiai nuo Baltijos jūros iki Balkanų, kuri iš vienos pusės yra veikiama Vakarų Europos, iš kitos – Rusijos įtakos. Lietuvos sostinė Vilnius istoriškai įsikomponuoja tarp daugiakultūrių ir daugiataučių Vidurio Europos miestų, kuriems priklauso Praha, Krokva ar Varšuva. Kitos 1917–1918 m. paskelbtos Baltijos valstybės – Estija, Suomija ir Latvija – laikomos labiau Šiaurės Europos dalimi, kuriai darė įtaką protestantiška etika ir vokiečių

¹ Apie tai plačiau: WOLFF, Larry. *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford, 1994.

² NAUMANN, Friedrich. *Mitteleuropa*. Berlin, 1915.

³ KUNDERA, Milan. Un Occident kidnappé, ou La tragédie de l'Europe centrale. *Le Débat*, 1983, n°5 (25), p. 14.

kultūra. Tad kažin, ar galime kalbėti apie Rytų Baltijos valstybes kaip realia kultūrine vienove pasižymintį regioną.

Pirmasis pasaulinis karas Europoje sukūrė naujų politinių darinių chaosą, bet kartu suteikė progą Vidurio Rytų Europoje išsiskleisti tautinėms, o ne etninėms ar regioninėms, tapatybėms, ir sudarė prielaidas atsirasti tautinėms valstybėms. Po Didžiojo karo atsiradusių valstybių politikai vienu metu turėjo kurti valstybės institucijas, organizuoti tautines kariuomenes, kovoti dėl teritorijų, perimti sienų, į kurias pretendavo jų valstybės, kontrolę, pradėti karo nualinto ūkio atkūrimą, ieškoti finansinių išteklių, kurie galėtų užtikrinti šalių ekonominį gyvybingumą, ir t. t. Baltijos regiono, kaip ir apskritai Vidurio Rytų Europos valstybių, politinis stabilumas buvo trapus. Didžiosios Britanijos politikai, praėjus keliems dešimtmečiams po Versalio sutarties, negalėjo užtikrinti kokių nors stabilesnių garantijų net Lenkijai, o Lietuvos, Latvijos, Estijos ir Suomijos šansai buvo dar mažesni.

16

Ne visoms tautoms po Didžiojo karo pavyko sukurti nacionalines valstybes. Ukrainoje ar Kaukaze nacionalinių elitų bandymai baigėsi nesėkmingai. Bolševikai likvidavo naujųjų valstybių institucijas šiose teritorijose, per karo ir revoliucijų sukeltą sumaištį mėginusiose atsiskirti nuo Rusijos. Beveik visos po Didžiojo karo Vidurio Rytų Europoje susikūrusios valstybės susidūrė su geopolitiniais iššūkiais, kurie negalėjo būti išspręsti įprastomis diplomatijos priemonėmis. Rytų Europos ir Baltijos regiono šalių kelias į nepriklausomybę buvo kupinas atsitiktinumų, kurie akimirksniu galėjo pakeisti įvykių eigą kita linkme.

Lietuvos valstybės nepriklausomybės atkūrimas ir atsiskyrimas nuo Rusijos imperijos dažnokai istorikų romantikų vertinamas kaip iš anksto determinuotas nacionalinio judėjimo rezultatas, bet reikia matyti kontrastiškesnį ir niuansuotą vaizdą. Istorikai kelia klausimus, kiek valstybės sukūrimas ar atkūrimas galėjo būti siejamas su išoriniais veiksniais – Vokietijos politiniais siekiais ir parama, Rusijos imperijos subyrėjimu bei vidaus pilietiniais karais ar geopolitine padėtimi, susiklosčiusia dėl galios vakuomo, atsiradusio Didžiajam karui pasibaigus.

Istoriniai tyrimai nesuteikia galimybės vykdyti eksperimentų, galinčių pakartoti praeities įvykius ar patikrinti šių įvykių dėsningumus. Galime tik bandyti įsivaizduoti, kas būtų įvykę kitaip, jau turėdami prieš akis išsamesnį ir pažįstamą istorinį vaizdą. „Kas būtų atsitikę, jeigu Pilsudskio kariuomenė nebūtų laimėjusi 1920 metų rugpjūčio mūšio prie Varšuvos? Galima tik spėlioti, – klausė poetas, Nobelio premijos laureatas Czesławas Miłoszas, – [...] Tikras toks dalykas: kartu su keliais milijonais savo bendramžių būčiau tapęs kažkuo kitu, ryšiniu raudoną kaklaraištį, ir vietoj katekizmo pamaldų būčiau rijęs supaprastintos marksistinės žinijos piliules. Ryšio tarp mano likimo ir rankų, taisančių tanko motorą, neįtariau. Jeigu Pirmajame pasauliniame kare būtų laimėjusi Vokietija, prancūzų vaiko aplinka iš esmės nebūtų pasikeitusi. Čia buvo pastatytos visai kitokios svarstyklės.“⁴

⁴ MIŁOSZ, Czesław. *Gimtoji Europa*. Vilnius, 2003, p. 51.

Pirmojo pasaulinio karo pabaigoje ryškėjantis siekis kurti tautines valstybes susidūrė su panašiais, bet kartu ir skirtingais išoriniais bei vidiniais iššūkiais. Ukrainiečių istorikas Artiomas Petrykas, kurio straipsnis yra spausdinamas šiame rinkinyje, populiariame leidinyje apie Lietuvos istoriją tarpukariu tiesioginių paralelių tarp Lietuvos ir Ukrainos likimo neveda, bet jos gali būti įžvelgiamos autoriaus tekste. Dėl Nepriklausomybės karų ir sėkmingų politinių aplinkybių lietuviai išsikovojo bent 22 metus į vakarietiškas vertybes orientuoto gyvenimo. Timothy Snyderis teigia: „prieš Pirmąjį pasaulinį karą atrodė, kad Ukrainos bylai sėkmingai išspręsti Austrijos Galicijoje buvo daugiau vilties negu Lietuvos bylai Rusijos imperijoje“. Lyginant su lietuviais, ukrainiečių tauta buvo gausesnė, Austrijos imperijos Galicijos regione prieš karą jie jau balsavo parlamentiniuose rinkimuose, kūrė legalias politines sąjungas ir organizacijas, leido leidinius gimtąja kalba⁵. Tačiau geopolitinės konsteliacijos nulemtas Ukrainos revoliucijos pralaimėjimas 1920 m. privertė ukrainiečių nacionalinės kariuomenės likučius ir patriotinę inteligentiją pasitraukti į Vakarų. Išsisklaidę ukrainiečių lyderiai politinės nepriklausomybės tikslą sugebėjo suformuluoti tik revoliucijos procesui einant į pabaigą, bet nė vienai politinei grupei ar regioninėms jų frakcijoms nepavyko suburti šalies gyventojų daugumos – ukrainiečių politikai neužpildė vakuomo, susidariusio po Rusijos imperijos žlugimo. Kitaip buvo Lietuvoje, kurios pastangas gintis nuo Raudonosios armijos parėmė Vokietija ir vokiečių savanoriai. Nepaisant visų iššūkių, Lietuvoje politinis konsensusas buvo pasiektas. Lietuvos valstybė buvo pripažinta ir sutartimi su Sovietų Rusija, kuri, anot kiek patetiško A. Petryko teiginio, „turėjo epochinę reikšmę. Pirmą kartą nuo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės laikų pasirašoma taiki, iš esmės pergalinga sutartis. Lietuva nepralaimėjo karo prieš gerokai stipresnį priešą. Sunku neįvertinti šios sutarties reikšmės formuojantis modernios lietuvių tautos mentalitetui, tikėjimui savo tautos kaip nugalėtojos, buvusios „Didžiosios Lietuvos“ pavaldėtojos, jėgomis“⁶.

Lietuvoje kartais mėgstama ieškoti istorinių paralelių su Suomija, ypač keliant klausimą, ar Lietuvai reikėjo priešintis TSRS ginkluotu būdu, kaip tą padarė Suomija 1939 metų pabaigoje. Mėgstama lyginti ekonominius rodiklius, naiviai konstatuojant, esą Suomijos ir Lietuvos ekonominis išsivystymas prieš Antrąjį pasaulinį karą buvo beveik vienodas, ir jeigu ne sovietinė okupacija, Lietuvos ekonominiai pasiekimai būtų panašūs. Tačiau tarp Lietuvos ir Suomijos jau XIX a. pabaigoje politinės raidos, ekonominio išsivystymo, pilietinių teisių ir ekonominio mentaliteto skirtumai buvo ryškūs. Nors ir turėdama bendrų interesų su Rusija, Suomija vystėsi kitoje kultūrinėje terpėje. Lietuvoje ūkio modernizacija, orientacija nuo grūdų auginimo į gyvulininkystės sektorių, fermerinio ūkio kūrimas, kiti socialiniai pokyčiai iš esmės prasidėjo Pirma-

⁵ SNYDER, Timothy. *Tautų rekonstrukcija. Lietuva, Lenkija, Ukraina, Baltarusija 1569–1999*. Vilnius, 2008, p. 151.

⁶ PETRIK, Artem. *“Svet i teni” Pervoi respubliki: Litovskoe gosudarstvo v 1918–1940 godakh*. Kherson, 2018, s. 17.

jam pasauliniam karui pasibaigus, o Suomijoje jau XIX a. pabaigoje egzistavo tankus mechanizuotų pieninių tinklas, ūkininkų kooperatyvai ir vietiniai komerciniai bankai. Vykstant industrializacijai, ypač vystantis šakoms, susijusioms su medienos ruošimu ir celiuliozės pramone, užtikrinus stabilų aprūpinimą maisto produktais, gyvenimo lygis jau tuo metu buvo visai kitoks nei Lietuvoje. Tai galima iliustruoti istoriko Henriko Meinanderio minima intriguojančia smulkmena apie suomių buitį: „Paskutiniame XIX a. dešimtmetyje rytinis kavos puodelis buvo laikomas būtinybe net kaimo gyventojams. Abejonių nekelia ir *pullakahvi* – bandelė prie kavos. Tai tapo tikru saikingos suomiškos prabangos ritualu.“⁷ XX a. pradžioje, kai lietuviai dar tik formulavo politinės autonomijos reikalavimus, suomių kalba jau turėjo savarankiškos kalbos statusą, Suomijoje buvo politinių partijų, parlamentas (*Eduskunta*), suomių moterys buvo pirmosios Europoje, 1907 m. gavusios teisę dalyvauti parlamento rinkimuose. 1917 m. gruodžio 6 d. deklaruotą Suomijos nepriklausomybę pripažino Europos valstybės, tarp jų ir bolševikų Rusija. Kilus pilietiniam karui, Vokietija į pagalbą baltiesiems pasiuntė generolo Rüdigerio von der Goltzo vadovaujamą *Ostsee-Division*, kuri, išsilaipinusi Hanke ir Lovysoje, 1918 m. balandį išvijo bolševikus iš Helsinkio. Be to, karo pabaigoje suomių baltųjų gretas papildė šimtai gerai parengtų lengvųjų pėstininkų, prieš tai savanoriais tarnavusių Vokietijos kariuomenėje, 27-ajame Karališkajame Prūsijos jėgerių batalione.

Iki Didžiojo karo skyrėsi padėtis ir tų Baltijos tautų, kurios gyveno Rusijos imperijos Pabaltijo krašto ir Šiaurės Vakarų krašto gubernijose. Estlandijos, Liflandijos ir Kurlandijos gubernijose politinis Rusijos imperijos režimas buvo liberalesnis, gyventojai protestantai, skirtingai nei katalikai, galėjo užimti aukštus postus tiek valstybės tarnyboje, tiek imperijos kariuomenėje, buvo lengviau priimami į aukštesniąsias mokyklas ir universitetus. Estų ir latvių raštingumas ir ekonominės gerovės lygis irgi buvo aukštesnis negu lietuvių.

Tokiame kontekste Lietuvos pasiekimų tarpukariu negalime neįvertinti. Lietuvos visuomenė sparčiai įgyvendino ambicingus politinius, kultūrinius ir ekonominius projektus. Buvo sukurta pradinio švietimo sistema, įkurtas universitetas, įvykdytos žemės ir finansų reformos, sukurta agroalimentarinė ir apdirbamoji pramonė, išvystyta Klaipėdos jūrinio uosto infrastruktūra ir pradėti rengti tautinio laivyno specialistai. „Balanos gadynės“ kartą pakeitė modernėjanti proveržio karta, o įvykęs „kultūrinis lūžis, Lietuvos „suvakarėjimas“ buvo [...] ne vien svetimų kalbų mokėjimas, ne vien tik kultūrinių referencijų sistema, – emigracijoje Paryžiuje rašė semiotikas Algirdas Julius Greimas, – tai specifinis, bendro mąstymo būdo įsigyvenimas, iniciatyvos, veiklumo, individo teigimo, asmens atvirumo pasauliui sampratos“⁸.

Nepaisant visų čia aptartų skirtumų, 1918 m. prasidėjęs tautinių valstybių kūrimas buvo regioną vienijantis procesas. Jam nagrinėti yra skirtas šis straipsnių rinkinys,

⁷ MEINANDER, Henrik. *Suomijos istorija*. Vilnius, 2017, p. 154.

⁸ GREIMAS, Algirdas Julius. Antanas Smetona ir kas toliau. In GREIMAS, Algirdas Julius. *Iš arti ir iš toli: literatūra, kultūra, grožis*. Vilnius, 1991, p. 257–258.

kurio autoriai gvildena tik kelis su šiuo procesu susijusius klausimus. Pirmajame skyriuje trys straipsniai Lietuvos pavyzdžiu atkreipia dėmesį į sunkumus, su kuriais susidūrė nacionalinės valstybės, įgyvendindamos savo teritorines pretenzijas ir manevruodamos tarp šiame regione ir po Pirmojo pasaulinio karo įtakos nepraradusių didžiųjų geopolitinių galių. Valentinas Kulevičius aptaria lietuvių politinio ir intelektualinio elito vizijas kurti valstybę, turinčią priėjimą prie Baltijos jūros ir aktyviai vykdančią ja prekybą. Algimantas Kasparavičius kelia klausimą, kaip prie Europos didžiųjų žaidėjų politikos privalėjo derintis mažesni tarptautinės politikos subjektai. Nors Lietuvos padėtis, lyginant su kitomis Baltijos regiono valstybėmis, buvo itin komplikauta, jo straipsnyje aptariamą Lietuvos atvejį prasminga lyginti su kitais atvejais, pirmiausia Lenkijos. Straipsnio autorius daro prielaidą, kad priekaištai likimui lietuvių istoriografijoje nėra pernelyg pagrįsti: atidžiau patyrinėjus rafinuotas ir painias Lietuvos užsienio politikos tendencijas, užmojus, strategiją ir santykį su 1795 m. panaikinta valstybe, galima sakyti, kad Lietuvos užsienio politika stengėsi įveikti ne tiek esamas geopolitines problemas, kiek ankstesnių šimtmečių tradiciją ir palikimą. Artiomas Petrykas Ukrainos ar ukrainiečių kalba leistuose periodiniuose leidiniuose ieško, koks Lietuvos valstybės įvaizdis buvo formuojamas šių leidinių auditorijai ir kaip buvo nušviečiamos Lietuvos užsienio politikos gairės. Jo straipsnis rodo, kad, nepaisant nepavydėtinos Lietuvos geopolitinės padėties, bent dalis ukrainiečių žiūrėjo į Lietuvą kaip į pavyzdį, nes jų padėtis buvo dar blogesnė.

Antrajame rinkinio skyriuje keliais pavyzdžiais bandomas atkreipti dėmesys į naujos socialinės ir politinės tvarkos kūrimo užmojus Baltijos regione. Aiga Bērziņa atskleidžia senosios imperinės ir naujosios tvarkos sankirtas Latvijos kalėjimuose. Iš jos straipsnio sužinome, kad baudžiamoji teisė ir pataisų sistema Latvijoje buvo kuriama ant imperinės teisės ir Pirmojo pasaulinio karo palikimo pamatų, iš Rusijos buvo paveldėti kodifikuoti įstatymai, infrastruktūra ir patirtis, o Didysis karas paliko netinkamas ir prastas įkalinimo sąlygas bei teisinį chaosą. Tokios sąlygos suponavo būtiną greitai keisti situaciją ir spręsti su baudžiamąja teise, bausmių politika ir kalėjimų sistema susijusius klausimus taip, kad jie atitiktų naujosios visuomenės kūrimo lūkesčius. Kitas atvejis, kai su naująja visuomene siejamus lūkesčius buvo bandoma įgyvendinti ant senosios imperinės sistemos griuvėsių, nagrinėjamas Igorio Kopōtino straipsnyje. Autorius analizuoja Estijos kariuomenės vaidmenį, formuojant tautinį idealą atitinkančią asmenybę ir ją pajungiant kolektyviniam veikimui. Autoriaus nuomone, tuo tikslu Estijos kariuomenėje naudota kultūrinio mokymo programa buvo tokia efektyvi, kad jos metodai taikyti ir vėliau, kai 1940 m. prasidėjo Estijos kariuomenės sovietizacija, tik pakeitus ideologines gaires. Kita vertus, autorius atskleidžia, kad tautinių mažumų integracija Estijos valstybėje buvo abejotina, ką parodė ir Estijos rusų laikysena 1940 m. birželio mėnesio okupacijos metu.

Trečiasis straipsnių rinkinio skyrius skirtas tautinių mažumų integracijos į naująsias tautines valstybes klausimams. Igorio Kopōtino straipsnyje nagrinėtus klausimus tam tikra prasme pratęsia Kari Alenius, kuris lygina tautinių mažumų politiką, vykdytą Estijoje ir Suomijoje. Autoriaus manymu, abi šalys po Didžiojo karo kitų Europos valstybių kontekste išsiskyrė tuo, kad sugebėjo socialinės ir nacionalinės lygybės idealus ne tik deklaruoti, bet ir įgyvendinti praktikoje, užtikrindamos realias teises tautinėms mažumoms. Tiesa, autorius pažymi, kad 3-iojo ir 4-ojo dešimtmečių politika tautinių mažumų atžvilgiu šiose valstybėse skyrėsi. Tam tikra prasme tai gali būti lyginama su padėtimi Lietuvoje. Nors Estija ir Suomija, kaip teigia K. Alenius, buvo išskirtinės tuo, kad titulinė tauta jose sudarė apie 88 proc. gyventojų, Lietuvoje titulinė tauta sudarė 84 proc. (1923 m.). Kaip ir mažumų atveju Estijoje, žydai Lietuvoje turėjo tautinę autonomiją, kuri buvo įstatymu garantuota ir praktikoje veikė nuo 1920 m. iki 1925–1926 m. Suprantama, kad žydų – didžiausios mažumos, sudariusios apie 8 proc. gyventojų (1923 m.), – integracija Lietuvoje buvo aktualiausias klausimas. Tai paaiškina, kodėl Lietuvos žydų santykiui su Lietuvos tautine valstybe trečiajame skyriuje yra skirti net du straipsniai. Ruth Leiserowitz pasakoja apie Lietuvos žydų ir Lietuvos politikų sudarytą abipusiškai naudingą „pragmatišką aljansą“. Autorė parodo, kaip sionistai ir žydų tautinio judėjimo atstovai politiškai rėmė Lietuvos valstybės kūrimąsi, deleguodami savo atstovus į naujai sukurtą Lietuvos vyriausybę ir remdami Lietuvos delegacijos poziciją Paryžiaus taikos konferencijoje. Hektoras Vitkus išsamiai pristato žydų karių motyvų tarnauti Lietuvos kariuomenėje Nepriklausomybės kovų laikotarpiu analizę. Iš jos aiškėja, kad 1919–1921 m. dėl įvairių priežasčių kilę lietuvių karių ir žydų bendruomenių konfliktai trukdė formuotis didesniam žydų palankumui Lietuvos kariuomenės atžvilgiu. Nepaisant to, žydų dalyvavimo Nepriklausomybės kovose motyvams turėjo įtakos viešumoje formuotos nuostatos ir gandai apie Lenkijos karinių pajėgų smurtą prieš žydus ir „pogromų politiką“ Lenkijoje. Lygindami situaciją Lietuvoje ir Lenkijoje, jie suvokė, kad Lietuvos politikai ir kariuomenės vadovybė antisemitinės politikos neskaitino. Kartu žydus karius (ypač savanorius) įsitraukti į kariuomenę galėjo skatinti viltys žydams įgyti lygias teises su politiškai dominuojančia lietuvių tautine grupe.

Straipsnių rinkinio pabaigoje pateikiama šaltinio publikacija siejasi su pirmajame knygos skyriuje analizuojamais klausimais. Vytauto Jokubausko ir Samantos Zuberniūtės parengtas šaltinis atskleidžia, kokius gynybinius veiksmus Lietuvos kariuomenė planavo karo su Vokietija ir vienu metu vykstančio karo su Vokietija ir Lenkija atvejais. 1936–1937 m. Lietuvos kariuomenės operaciniai planai iliustruoja jautrų saugumo klausimą – dar vieną Vidurio Rytų Europos tautinėms valstybėms būdingą aspektą, jau ne sykį nagrinėtą ankstesniuose *Acta Historica* serijos tomuose.